

Horkay Hörcher Ferenc

KÖLTÉSZET A ROMOK KÖZÖTT

(Czeslaw Milosz tragikus világlátása)

Sorona Gurian fiatal asszony volt, amikor az 1950-es években Romániából Párizsba érkezett. Író nő lett, két regényét is kiadta már a Juillard könyvkiadó, amikor hirtelen (mert hogy történhetnek az ilyen dolgok) felfedezte, hogy mellrákja van. Így kezdi egyik írását Czeslaw Milosz. Aztán a folytatás: „Röviddel a halála előtt találkoztam Soronával.” „Sok mindenről beszélgettünk, írókról is. Megmutatta a könyveket az éjszakai asztalon: Sesztov művei voltak, francia fordításban. Olvasd Sesztovot, Milosz, olvasd Sesztovot.”

Ilyen egyéni módon igyekszik olvasói figyelmét felkelteni Czeslaw Milosz.

Kegyetlen író. Soha nem tesz engedményt olvasóinak. Ha arcképére tekintünk, rögtön érthetővé válik, miben áll kegyetlensége. Egy magashomlokú, erősen barázdált arcú férfit látunk magunk előtt, akinek bozontos szláv szemöldöke alól előtörő tekintetében valami iszonyatos vonzerő van. Mintha lézersugarak lennének, kitörnek a kétdimenzió világából, s beleszúrnak a kívülállóba. Van ebben a tekintetben valami sátáni: kihívó, büszke, meg egy kicsit gunyoros is, a felfelé kunkorodó szemöldökívével. Talán maga az Antikrisztus. Csak egy valami különbözteti meg a Sátántól: nem bűnössége adja erejét, hanem az átélt szenvedések. Ereje a gyengék ereje.

De mégis erő. Nem lehet baj nélkül végigolvasni könyveit. Kiveti olvasójára a hálót, és addig húzza, amíg ki nem tudja emelni a mindennapok vizéből. Nem csoda, ha az olvasó megpróbál ellenállni. Ez az ellenállás adja a könyvei erejét. Az író számít rá, szellemileg provokálja olvasóját. Úgy hangzik ez, mint egy olcsó kereskedelmi fogás. De nem az. Azért nem, mert közben a szerző is mindvégig a színen van, ő maga is kockáztat, mégpedig mindent kockára tesz, egész életét adja sorai fedezetéül.

Az én Európából kiindulva – ez a Költészet szemtanúsága című Milosz-kötet első fejezetének címe. Milosz gondolkodásában Kelet-Európa kiemelt szerephez jut.

Úgy látja, e táj történelme hozzásegítette az ittelők egy részét, hogy valós megvilágításban láthassák a huszadik század világát. Egy másik írásában lengyel barátját idézi: „Olyanok vagyunk, mint a dalmátok a hanyatló római birodalomban. Akkor is vigyáztak, amikor mások már egy lukas húszfillérest sem adtak érte.” Ezek a szavak – miközben hű képet rajzolnak Kelet-Európa jellemző elfogultságáról – Milosz szerint, aki maga sem tagadja önnön részrehajlását –, az igazság magját is magukban hordozhatják.

Milosz szerint Kelet-Európa örökségének különlegessége a fel nem adott, mindig megújuló, szinte már rögeszmés kíváncsiság: mivégre él az ember. Örökösen ismételt kérdésük: mi lehet a magyarázata a Gonosz aktív jelenlétének a Történelemben. A *Föld császára* című esszégyűjteményében olyan emberekről ír, akik szenvedélyesen hittek abban, hogy befolyásolhatják a jövőt. Ez a fajta gondolati intenzitás ugyan könnyen vezethet tévutakra, pesszimizmussal (vagy tegyük hozzá, túlzott optimizmussal) keveredve pedig torz eszméket is szülhet, de mindenképp energiát termel, és ahogy Blake mondja: „Az energia Végtelen Öröm forrása.”

Kelet-Európa történelme keretbe foglalja Milosz életét. Indulásakor 1930-ban lengyelként élve Litvániában a lengyel történelem egy különös zsákutcájával kellett szembenéznie. De a pokol mélyebb bugyrai is megnyíltak előtte a háború és az azt követő évek során. Ezek a korai tapasztalatok igazolják azokat az elfogult sorait, melyek szerint: „Mi nem az absztrakt értelemben vett emberi adottságokat szemléljük félelemmel és sajnálattal, de mindig valamilyen adott hely és idő vonatkozásában...”

Mi volt az az élmény, mely Miloszt a katasztrófizmus táborába kergette, s egyszerre tette érdeklődővé a marxizmus és a kereszténység iránt? A lengyelek, némiképp hozzánk, magyarokhoz hasonlóan, mindig is féltve őrizték magukban azt a tudatot, hogy európaiak, Európa gyermekei. Ezt a ragaszkodásukat egyre nehezebbé tette az Orosz Birodalom XIX. századi fenyegető terjeszkedése. Ezért számukra különösen válságos szituációt jelentett a fasizmus, amely talán közelebb is hozhatta volna őket Sztálin Szovjetuniójához, ha az a legkisebb jelét adja baráti szándékának. Hiszen a kor Európájában a gondolkozó értelmiség a következő kiélezett választásra látszott kényszerülni: „Ha a fasizmus ellensége vagy, velünk vagy; így hát el kell fogadnod a szovjet totalitáriánus rendszert.” A lengyelek számára azonban ezt Hitler és Sztálin különlegeszménye már lehetetlenné tette.

Milosz jól látta, hogy ezek a felszíni ellentétek messzebbre vezetnek. „A Hitler és Sztálin által 1939. augusztus 23-án kötött egyezmény Európa minden mérgét a felszínre hozta: felnyitotta Pandora szelencéjét. Csak a kiteljesedését hozta azoknak a dolgoknak, amiket már jó előre előkészítettek.” „A válság állapota, amely a távoli múlthoz tartozónak tűnt, visszatért a totalitárius államok törzsi rítusában.” Mindezt a XIX. századi fejlődés természetes velejárójának tekinti: „A szellem egyes képzetek általi szennyeződése éppúgy a tudo-

mány mellékterméke, mint a természeti környezet elszennyeződése az ugyane tudományból kialakult technológia eredményeként.”

Milosz e történelmi szerződés tapasztalataiból kiindulva a szellem védelmét mindenfajta tudati behatással szembeni ellenállóerejében látja. Franciaország Hitler előtti behódolását is az ellenállás hiányával magyarázza: „(Franciaország) veresége... a totalitáriánizmussal szembeni ellenállás legyengülésének klasszikus esete...” S ebből vonja le általánosító következtetéseit: „Talán az igazsághoz ragaszkodó gondolkodás visszautasítása közvetve súlyos politikai következményekkel jár.”

Milosz gondolkodásának alapja tehát az igazsághoz való ragaszkodás – minden áron. Ezért aztán költészetében is a kezdeti avantgarde kísérleteket felváltja egy higgadtabb, letisztultabb hang. Elsődleges céljának itt is „a való szenvedélyes keresését tekinti.” Ebben a fogalmazásmódban azonban benne van az az elem, ami Milosz alapállását megkülönbözteti az eredeti klasszikus költőétől: szenvedélyes, tehát szenvedélyesen érdekelt költészetet akart létrehívni. Ugyanez az alapvetően romantikus elem gondolatmenete végső konklúziójában is előkerül.

A XX. században az a költői program, amely a valóság-hűséget tűzi zászlajára, még nem oldott meg minden felmerülő kérdést. Az adott valóság ezt nem teszi lehetővé. Megragadása szinte lehetetlen feladatot ró az egyénre. Valóságunk ugyanis borzalmakkal és feloldhatatlan paradoxonokkal van teli. Milosz, éppúgy, mint a kortárs világlíra más képviselői és a filozófusok, megtorpan a világháború valóságának leírása előtt. Ezek az események ugyanis már túl vannak a megvereselhető tragédiák fokán. Az események ok-okozati viszonya átláthatatlanná válik, felbomlani látszik. Az értelem, mely a

valóság-leírás legfőbb eszköze, nem talál értelmes magyarázatot a történetekre. „A tárgy túlnő a szerzők képességein és falként magasodik előttük.”

És ez a mélypont Milosz gondolkodásának kristályközep-pontja, ahol a pusztulás reménybe fordul át. Ez a misztikus csavar persze az ész számára már követhetetlen, csak a hit számára belátható. Pedig nem logikátlan. Csak éppen egy olyan logikát követ, ami a kívülálló megfigyelő számára átvi-lágíthatatlan. Csak aki belemerül, remélheti azt, hogy a gondolatok örvényéből egyszer felszínre bukkanhat.

Milosz számára a koncentrációs táborok valósága nem vonja maga után az adornói kijelentést, hogy Auschwitz után nem lehet verset írni. Korabeli dokumentumokra hivatkozva mutat rá, milyen elemi erővel tört fel magukból a táborlakókból a költői megszólalás igénye: cella és WC-falakra hogyan rótták fel rövid, de igazán valóságos élményekből fakadó verseiket. A modern orosz irodalmat és a Nyugatot összevető – ugyancsak elfogult – írásában Paszternak és Szolzsenyicin művészetét elemezve utal ezekre a különös műfajú írásokra, mondván: ilyen írások adják e két író háttérét, valóságfedeztet:

*Átkozott legyen, aki kitalálta a nevet:
Javító-munkatábor.*

vagy:

*Ne utasítsd vissza a koldustarisznyát
s a börtönt.
Belépve ne légy nyugtalan,
Kilépve ne örvendj.*

Ezek a sorok Milosz szerint valóság-súlyúak: képesek megjeleníteni az átélteket.

Ugyanakkor külön előadásban foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ilyen nehézségű témát a költő hogyan dolgozhat fel, hogyan oldhat verssé. A közvetlen élmény leírása ugyanis legtöbb esetben torz eredményt szül, bizonyos ülepedési időre van szükség ahhoz, hogy ezekről a dolgokról beszélni lehessen. *Romok és költészet* című előadásában a lengyel költészet néhány jelentős képviselőjének ilyenirányú kísérleteit írja le. Szerinte annak sikerült valami maradandót alkotni a valóság-elemekből, aki „mint a római, aki szemtanúja Róma bukásának, abban keres oltalmat, ami a legmaradandóbb, mert legegyszerűbb és triviálisabb, és ezért államok és birodalmak romjain is képes növekedni.” Az egyszerűsége törekvés elementáris szükségességét hozza az új helyzet: csak arról lehet írni, ami elemi élettény: „az emberek boltba járnak, edényt, kanalat és villát használnak, leülnek egy székre, kinyitják és becsukják az ajtót, mindattól függetlenül, ami fent, „felettük’ zajlik.” Ez a nyelvi puritánság és gondolati szegénység már-már szerzetesi kvalitásokat igényel a költőtől: lemondani mindarról, ami cifra, mert fölösleges.

Ehhez az egyszerűséghez járul a tárgyi hűség: a mindennapi beszéd lehetőségig pontos visszaadása, akár a nyelvtani helyesség feladásával is. Így válik a költő a város utcáinak krónikásává.

Mindez ahhoz a csodához vezet, amiről a Nyugat költője már végleg lemondott: a bohémként kitaláltat ismét visszafogadja az emberek családja. Ez nem jelenti azt, hogy a költő feladná azt a fontos elvét, hogy nem hajlandó a többség kiszolgálására. De elidegenültsége megszűnt, ő se több már, mint egy ember a tömegből. Ezt nevezi Czeslaw Milosz az új költészet demokratikus minőségének.

A valóság leírása tehát visszavezeti a költőt közönségéhez, de csak akkor, ha a valóság kedvéért hajlandó akár a költészetet is föláldozni. Ez a kifejezetten vallásos gesztus Milosz fölfo-

gásában központi jelentőségű. A tragédia mélypontja a költői tett révén a remény kiindulópontjává válhat. A költői tett ugyanis metafizikus jelentőségre tehet szert, s Milosz hagyományos szláv felfogása szerint a Történelem kérdései Metafizikus síkon dőlnek el. Joseph Conradról szólva ír arról a sztoikus erényről, „amely értékek pusztá akaraterő általi posztulálását állította a mindenfelől fenyegetően előtörő káosz és pusztulás ellen.” Így a költői tettnek nemcsak valóság-leíró feladata lehet, hanem maga is a valóság részesévé válhat. A marxi Tudat–Lét viszony párhuzamosa ez Költészet és Valóság vonatkozásában. A kötőelem azonban nem a dialektika, hanem a metafizika: vagyis az a hit, hogy a leírás energiája teremtőerővé válhat. Ehhez azonban a teljes személyiség latbavetésére van szükség. És itt kell visszatérnünk a klasszikus költészet és a miloszi valóság-leírás közti különbségre. Milosz szükségesnek ítéli a művészi alkotáshoz az egyénnek önnön sorsa sötét régióiba való leszállását. Az önfeláldozás romantikus közhelye azonban Milosznál filozófiai jelentést nyer: „Az igazságnak abban a tényben kellene gyökereznie, hogy mi magunk testesítjük meg, és nem abban, hogy bennünk tudatosul.” Ezért Milosz osztani látszik Stanislaw Brzozowski, általa leírt meggyőződését, amely minden „rendszer” elvet, s helyébe egy bizonyos élet- és gondolkodásmódot állít. Milosz írásaira is bizonyos szellemi tartás: a borzalmakkal is szembenéző hit a jellemző, s nem valamilyen ideologikus töltésű tanítás. Ez a mindenfajta illúziókeltéstől idegenkedő felfogás állítja olyan nehéz helyzet elé olvasóját, de ez lesz később a mindenén túli remény forrásává is. Mert a valósággal szembenézni kész olvasóját nem hagyja cserben Milosz. Csak épp azt tudatosítja benne, hogy minden ember maga az üzenet.

Ha mégis tanítást keresünk sorai között, akkor azt a következő, Milosz által Simone Weil-től idézett szavakkal lehetne körvonalazni: „Honnét fog közeledni hozzánk a megváltás, akik megmérgeztük és elpusztítottuk az egész Földgolyót?”

Csak a múlt felől, ha szeretjük.” Szeretet és múlt a két kulcsszó. Kezdjük az elsővel: Milosz számára a szeretet nem szentimentális érzelem. Hogy pontosan mi, azt egy másik Simone Weil idézet teszi érthetővé: „A szeretet nem vigasztalás, hanem fény. A fényben világossá válnak a tárgyak körvonalai, és megvilágosodik a dolgok értelme is.”

De miben rejlik a múlt jelentősége? A valóság a jelenből nézve kusza, áttekinthetetlen. Csak az időbeli távolság által érhető el, hogy saját szenvedélyeink ne homályosítsák el a valóságról kialakított képünket. Ami más nézőpontból ellenérvnek tűnne, hogy tudniillik az idő megszépíti a múltat, Milosz szerint a múlt egyik legfontosabb értéke. Miczkiewicz Pan Tadeuszára utalva mondja a költő, hogy szerinte a múlt felidézése nem eltorzítja vagy meghamisítja a tényeket, hanem szinte átalakítja a valóságot. A mindent megbocsátó emlékezet egy jobb világot hoz létre, amelyben nincs szenvedés.

Ez a megtisztult valóság, a szépség az, ami után az emberiségnek törekednie kell. Ezt látja Milosz annak a valóságos erőnek, mely egyre növekvő kétségbeesésünkből kigyógyít majd, s elfogadhatóvá teszi számunkra a létező valóságot, a benne rejlő minden jóval és rosszal együtt.

A múltszeretet Milosznál két formában jelenik meg. Először is ezt a szépségideált követi költészetében. A romantikus eszményeket klasszikus fegyelemmel igyekszik megvalósítani. Lírai szerepeiben sem adja fel saját Énjét, hogy másokba rejtőzhessen, inkább kiterjeszti azt, hogy másokat is költészetébe fogadhasson.

Az emlékezetnek közvetlen politikai meggyőződésében is szerepet juttat. Múltratekintő konzervativizmusnak nevezhetném ezt a felfogást, ha a konzervativizmusnak nem lenne ma olyan rossz csengése. Keresztény konzervativizmusnak is tekinthető, ha például rá vonatkoztatjuk Brozowski egy másik kijelentését: „...az emberiség nem egyedek tömege, ha-

nem egy anyaszentegyház, vagyis lelkek egyesülése szeretetben és igazságban.”

A múlt központi szerepe igazából abban áll e gondolatrendszerben, hogy megvédjen a jelen kicsapongásaitól és a jövő utópisztikus illúzióitól. Amikor a történelem metafizikus meghatározottságáról beszél, arra utal, hogy az élet-halál kérdések előbbrevalóak a politikánál, és hogy a teljeskörű társadalmi boldogságra, s főként boldogításra való törekvés hiú ábránd, sőt hiba, mert a szenvedésnek is megvan a maga értéke és szerepe a valóságban. Ez a tisztánlátás azért nem válik egyszerű pesszimizmussá vagy determinizmussá, mert költőként Milosz tisztában van az egyéniség központi jelentőségével, és vallja, hogy mindenki beleszólhat saját sorsának alakulásába. Ennek csak egyetlen feltétele van: a valósággal való szembenézés: „...annak fölismerése, hogy a XX. századi költészet világ-érzékelésünk súlyos zavaraira világít rá, már az önterápia első lépése lehet.”

Piszár Ágnes

DANILO KIŠ A KERTBEN

*...ezek az élénkpiros őszirózsák, ezek
a verőfényes tájak és lila városképek.*

Az emberiség gyermekkorából úgy merül fel a város és a kert emlékezete, mint a legtisztább képzet: a négyzet közepében a kör. A keresztény művészet ábrázolásain az édenkertet kör alappal láthatjuk, míg a Mennyei Jeruzsálem tornyai és falai